

Új fogalmak térnyerése a hazai területi kutatásokban és területpolitikában

Szabó Pál¹ – Tóth Balázs István²

A hazai területi kutatásokban időről-időre felbukkannak a nemzetközi (nyugati) szakirodalomban már megjelent és bevett, új vagy újszerű kutatási témák és szakkifejezések. A területi politika mind külföldön, mind Magyarországon folyamatosan kísérletet tesz az új vagy annak tűnő tudományos szemléletek és fogalmak alkalmazására, adaptálására. Ebben a munkában az elmúlt időszakban feltűnt négy kifejezés (területi versenyképesség, területi kohézió, területi tőke, területi rugalmasság) kialakulását, elterjedését, valamint a hazai területi kutatásokba és a területi politika rendszerébe való beilleszkedését tárjuk fel. Az eredmények rávilágítanak arra, hogy nem merőben új jelenségekről van szó, hanem régi tartalom új kontextusban vagy összevont, összetett dimenzióban való megjelenéséről. A jelenség háttérében az áll, hogy a vonatkozó fogalmakat más szemléletben, megközelítésben tárgyaljuk napjainkban, illetőleg a társadalmi vagy gazdasági jelenségek területi dimenzióba való ültetésével új távlatok nyíl(hat)nak meg. A tanulmány rávilágít arra is, hogy az európai uniós és a hazai területi politika a vonatkozó szemléletek adaptálásában vegyes eredményeket mutat fel, valamint a hazai területi kutatásokban és a területi politika fogalomhasználatában is szerényebb összefüggés nyomozható, amely az egységes területi gondolkodás, szemléletmód, beavatkozás kialakítása szempontjából nem feltétlenül célravezető.

Kulcsszavak: területi kutatás, területi politika, területi versenyképesség, területi kohézió, területi tőke, területi rugalmasság.

Nem az az igazi feladat, hogy meglássuk, amit még senki sem látott,
hanem az, hogy olyat gondoljunk, amit még senki nem gondolt arról,
amit egyébként lát.
Arthur Schopenhauer

1. Bevezetés

A hazai területi kutatások elmúlt évei azt mutatják, hogy *a szakma képes megújulni tartalmában, amiben fontos szerepe van a nyugatról jövő új, avagy annak tűnő kutatási témáknak*. Ez a térhódítás együtt jár új szakkifejezések megjelenésével és adap-

¹ Szabó Pál, PhD, habil. egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar (Budapest).

² Tóth Balázs István, PhD, adjunktus, Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar (Sopron).

tálásával, ugyanakkor ennek következtében rendre átmeneti vagy tartós fogalmi zavar keletkezik.

A valóban új ötletek, kifejezések meglehetősen ritkák. *A legtöbb újítás nem több, mint valamilyen régi ötlet ügyes átalakítása, avagy új környezetbe helyezése.* Erre utal az innováció szélesebb meghatározása, miszerint az innováció jelentheti valami teljesen új létrehozását, de kifejezheti azt is, hogy a meglévő ismereteinket új módon rendezzük el.

A területi tudományok kutatói, illetőleg a területpolitika, mint a regionális kutatások gyakorlati alkalmazója, mind külföldön, mind idehaza kísérletet tettek új szakfogalmak bevezetésére. Ebben a munkában az elmúlt időszak négy új kifejezésének – területi versenyképesség, területi kohézió, területi tőke, területi rugalmasság – nemzetközi tudományos alapú kialakulását, elterjedését, és az Európai Unió regionális (kohéziós) politikájába való megjelenését írjuk le, valamint megvizsgáljuk a vonatkozó fogalmak hazai kutatásokra és hazai területpolitikára gyakorolt hatását és beilleszkedését.

2. A területiség jellemzői és kérdései a társadalomtudományi és területpolitikai terminológiában

Az elmúlt időszakban a *területi dimenzió jelentősen felértékelődött a társadalmi és a gazdasági kérdésekben.* Ez jelentősen kihatott a társadalomtudományokra, hiszen felerősödtek a területi jellegű kutatások a nem földrajzi teret fókuszukba állító diszciplínák esetében (Nemes Nagy 2009). A teret tradicionálisan kutató tudományterületek és az új irányzatok szükségszerűen „összetalálkoztak”, amely több elméleti és gyakorlati kérdésben szakmai vitákat generált. A közgazdaságtudományban például a kilencvenes években – elsősorban Krugman és Porter munkássága révén – került az elemzések középpontjába a gazdaság térbeliségének vizsgálata (Lengyel 2010), amely napjainkban is meghatározó maradt, ám ezen a téren az újabb irányzatok a tradicionális gazdaságföldrajzzal és regionális gazdaságtannal „vetekszenek”.

Az egyes tudományterületek *szakkifejezései időről-időre változnak.* Egyrészt új jelenségek – akár felfedezések, technológiai innovációk – miatt indokolt újabb fogalmak „életre hívása” és használata. Másrészt egy ismert jelenség új kontextusba is kerülhet, vagyis újfajta megközelítésben, újabb módszerekkel vizsgálják, amely a régi tartalomtól való eltérés, elszakadás miatti névváltozáshoz vezet. Harmadrészt megfigyelhető az is, hogy egy-egy jelenséget, módszert vagy szakkifejezést az egyik tudományterület átemel egy másikból, és az adott diszciplínán belüli összefüggések mentén tárgyalja tovább.

Az új szakszavakról és azok tartalmáról, illetve más fogalmakhoz való viszonyáról – szerencsés esetben – *tudományos viták* bontakoznak ki, amelyek eredményeként, avagy konszenzus alapján az adott jelenség egyértelmű tartalmat kap. Az új kifejezések létrehozásakor vagy adaptálásakor az egyértelmű definiálás és a hasonló

jelenségektől való tartalmi elhatárolás megkerülhetetlen, hiszen csak így illeszthetők be zökkenőmentesen az adott tudományterület terminológiájába. Ha ez nem következik be, akkor hosszabb távon többféle meghatározás is érvényesülhet. A szakmai vita kifejezetten előnyös a társadalomtudományok, és benne a társadalomföldrajzi térhez kapcsolódó diszciplínák számára. A különböző álláspontok számbavétele, ütköztetése, szintetizálása egy-egy önálló kutatás (alapja) is lehet.

A társadalmi és a gazdasági jelenségek, valamint a földrajzi tér és a térbeliség összekapcsolása együtt jár különböző új szakszavak felbukkanásával, de ebben a vonatkozásban kettősség figyelhető meg. A *területiség megjelenése* egyrészt csupán annyit jelent, hogy az adott jelensége(ke)t meghatározott földrajzi keretben (ország, régió, település stb.) értelmezzük, vagyis mindössze a földrajzi lokalizációját, „vetületét” tekintjük, másrészt vonatkozhat arra is, hogy új dimenzióban, újfajta értelmet próbálunk adni neki. Előbbi esetben *a földrajzi hely kap olyan jellemzőt, amely révén a társadalom és a gazdaság elemeihez hasonló módon vizsgálható*. Innen egyenes út vezet ahhoz, hogy a társadalmi és a gazdasági elméletek, kutatások területi adaptációi megjelennek. A második esetben, *a földrajzi tér a különböző jelenségek együtteseként fogható fel*, ahol az együttlét, a különböző kapcsolatok, a negatív vagy pozitív területi szinergiák olyan jellemzőket tapasztanak egy-egy jelenséghez, amely indokoltá teszi a jelenség általános (vagy ágazati) értelmezésén túl annak egyedi szempontú területi jellemzését, valamint az egyes jelenségek kapcsolódásának feltárását. A jelenségekkel a földrajzi egység feltöltődik, és mint entitás önmagában is vizsgálhatóvá válik, továbbá a jelenségek esetében a földrajzi térnek funkciója, szerepe és egyes esetekben határozott magyarázóereje lesz.

A társadalmi és a gazdasági jelenségek területi adaptációi, illetve területi dimenzióba való ültetésénél megállapíthatjuk, hogy *a területi jelző párosítása jelenségekhez gyakorivá vált* a társadalomtudományokban. Lényegében, a területi szó hozzárendelésével az új fogalom létre is jön, amely – a teljesség igénye nélkül – néhány példával könnyen szemléltethető (saját válogatás a Tér és Társadalom c. folyóirat 2010–2014. évi cikkeinek kulcsszavai alapján; a területi jelzőt esetenként regionális jelző formájában leljük fel):

- területi fejlettség, területi fejlődés,
- területi imázs, területmarketing,
- területi innováció, területi klaszter,
- területi identitás, területi kultúra,
- területi együttműködés, területi kirekesztés, területi integráció,
- területi intézményrendszer, területi kormányzás, területi autonómia,
- területi érdek, területi választás,
- területi stratégia, területfejlesztés, területi politika, területi tervezés, területi hatásvizsgálat,
- valamint a tanulmányban bővebb kifejtést érdemlő fogalmak, mint a területi versenyképesség, a területi kohézió, a területi tőke és a területi rugalmasság.

Érdemes felhívni a figyelmet arra is, hogy némi zavart jelent, hogy a területi kutatói szakma írásaiban, fogalomhasználatában a területi jelző már gyakran elmarad, miközben a szerzők egy-egy térségre, településre értelmezik.

A területi jelző párosítása egy-egy társadalmi vagy gazdasági fogalomhoz, jelenséghez nem kockázatmentes feladat. Az egyik lényeges alapkérdés *a területi lépték* – hagyományosabb kifejezéssel élve a területi szintek – és *a jelenség kapcsolata*. Nem elhanyagolható ugyanis, hogy lehet-e különbséget tenni a terület keretétől függően, például az alábbi jelzők mentén: globális, makroregionális, transznacionális, transzregionális, országos, regionális, lokális (helyi), települési, belföldi, külföldi, belső (endogén), külső (exogén), városi, vidéki, agglomerációs, járási, megyei. A jelenség értelmezése más-más formát ölthet a területi léptéktől függően. A másik dilemma a mérhetőség kérdésekor merül fel, nevezetesen, hogy *egyes jelenségek adott területi keretek között kerülnek számbavételre*, miközben a jelenségek területi formációi nagyon változatosak, és gyakran nem kötődnek a közigazgatási határokhoz, avagy a területfelosztás egyéb egységeihez. Emiatt előfordulhat, hogy egy adott térségre vonatkoztatott („vetített”) jelenségről nem kapunk teljes és valódi képet.

A területi kutatások legfőbb gyakorlati hasznosítója a *területpolitika*, amely praktikus okokból másként áll egyes kérdésekhez, mint a tudomány. A területpolitika formálói, alakító számára is lényeges azonban, hogy *a szakfogalmak tartalmának és használatának egyértelműnek kell lennie*, nem lehetnek homályos vagy többértelmű kifejezések. A területpolitikában a területiség problémája ugyanúgy jelen van, mint a tudomány esetében. A törvényekben, határozatokban, a területi helyzetfeltáró anyagokban, koncepciókban és programokban rendre megjelennek a szakkifejezések „hivatalos” meghatározásai. Valójában, sokféle értelmezés „küzd” azért, hogy a földrajzi térrel foglalkozó társadalomtudományi területek gyakorlati képviselőinek fogalomtárába bekerüljön. A konkrét kérdésekben esetenként konszenzus, máskor a hatalmi szó dönt, avagy megmarad egyfajta lebegtetése a fogalomnak – főként, ha nincs érdemi szerepe a végrehajtásban és a gyakorlati lépések megtételében.

3. Új területi szakszavak kialakulása és adaptálása

A következőkben négy újabb keletű, gazdasági tartalmú fogalom értelmezésének, „életútjának” rövid analízisét adjuk. Természetesen további fogalmak is szóba jöhetnének (pl. a környezeti viszonyokhoz erősebben kötődő területi fenntarthatóság), és a korábbi idők kulcsfogalmai sem merültek teljesen feledésbe, fontos viszonyítási pontokat képezve.

3.1. A területi versenyképesség

A területi versenyképesség gondolatköre a közgazdaságtanból bontakozott ki. A *verseny(képesség)* értelmezésével, mint a közgazdaságtan egyik alapfogalmával már régóta számos tudós foglalkozott, a *területi versenyképesség* viszont csak később, az

1990-es években jelent meg. A térségek és régiók közötti rivalizálással kapcsolatban két egymással szembenálló vélemény alakult ki (Lengyel 2010): az egyik megközelítés szerint a városok, régiók és országok esetében nem beszélhetünk igazi versenyről, a másik vélemény szerint értelmezhető a térségek közötti verseny, de ennek jellemzői eltérnek a vállalatok között tapasztalható versenytől.

A téma legnagyobb nemzetközi szakértőjének, Michael Porternek lényeges megállapítása, hogy a globálisan versenyző vállalati/iparági/üzletági tartós versenyelőnyök forrásai földrajzilag koncentrálnak, a globális iparági vállalati verseny lényegében a lokalizált előnyöket nyújtó néhány térség, gyakran néhány nagyváros vállalatainak versenyére vezethető vissza (Lengyel–Rechnitzer 2004, Lengyel 2010).

A nemzetközi tapasztalatok alapján elmondható, hogy a területi versenyképesség kutatása elterjedt, számos munka született e témában (pl. Porter 1990, Maskell et al. 1998, Begg 2002, Camagni 2002, Huggins 2003), így a témakör szerves részévé vált a regionális gazdaságtannak és a gazdaságföldrajznak, valamint gazdasági jelentősége folytán a gazdasági életben is kellően nagy teret hódított magának. A versenyképesség gazdasági szempontú jelentőségének felértékelődésével egyes nemzetközi szervezetek versenyképességi rangsorokat állítottak fel az országok viszonylatában (pl. IMD: *World Competitiveness Yearbook*, WEF: *The Global Competitiveness Report*).

Az Európai Unió regionális politikájában a területi versenyképesség komoly szerepre tett szert. Az Európai Bizottság gondozásában megjelenő kohéziós jelentések – 2014-ben immár a hatodik jelentés jelent meg – rendre kiemelik a régiók versenyképességének növelését, mint fontos prioritást. A téma jelentőségét és nem csökkenő szerepét mutatja, hogy 2010 óta évente jelenik meg olyan kiadvány, amelyben a tagállamok versenyképességét összevetik (*Member States' Competitiveness Report*, EC 2014a), valamint 2013-ban megjelent a *Regional Competitiveness Index* (RCI) számításáról és európai különbségeiről szóló kiadvány is (Annoni–Dijkstra 2013). Feltételezhetjük, hogy azért tudott és tud sikeressé válni a jelenség az uniós szakpolitikában, mert a fejlettebb országok támogatják, ha a hangsúly eltolódik az elmaradottságról a versenyképességre, mindezt a világszintű ország- és városversennyel indokolva.

Ha a jelenség hazai tudományos adaptálását és modellezését nézzük, akkor megállapítható, hogy a területi versenyképesség kutatása Magyarországon dinamikus, a kutatások hasznos eredményeket tudnak felmutatni, így szerves részévé váltak a hazai területi kutatásoknak. Jelentős bázissá a Szegedi Tudományegyetemen belül kialakuló regionális tudományi műhely vált – Lengyel Imre vezetésével –, amely 2015-ben jubileumi konferencia keretében emlékezett meg a területi versenyképességi kutatások elindulásának tizedik évfordulójáról. A versenyképesség összetett értelmezése kapcsán megemlítendő az ún. *piramismodell*; a modell összetevőinek empirikus elemzésére több sikeres kísérlet történt az elmúlt években, megyei (Lukovics 2006) és kistérségi szinten (Lukovics–Kovács 2008, 2011). Ezen kívül egyéb ver-

senyképességi vizsgálatok is napvilágot láttak, főként a kistérségek (Nemes Nagy 2004) és a városok példáján (Beluszky–Győri 2006, Baranyai–Baráth 2009), illetőleg a kelet-közép-európai viszonylatokkal kapcsolatosan (Dusek 2012, Lengyel 2012a).

A területi versenyképesség részben a hazai területfejlesztésre is hatással volt. Lényeges szakpolitikai cél e téren évek óta a területi fejlettségbeli különbségek csökkentése, a hátrányos helyzetű térségek, települések támogatása (LHH kistérségek, elmaradott járások, települések), ugyanakkor mindig is *erős lobbija volt a dinamikus, versenyképes területeknek és városoknak*, vagyis a hatékonyság vs. szolidaritás dilemmája itthon is egyre inkább kiéleződött. A versenyképesség irányába való hangsúlyeltolódás nem ment végbe, ugyanakkor a különböző írásos anyagokban egyre nagyobb hangsúllyal szerepel a versenyképesség növelése.

A területfejlesztési törvény ugyan nem említi a fogalmat, de a 2014-ben elfogadott *Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió (OFTK)* több ízben is *hivatkozott rá* (versenyképes, illetve nem versenyképes térségek, települések, városok, ország, Európa). Külön célként fogalmazódott meg a gazdasági versenyképesség növelése, ezen belül a területi alapú versenyképesség fokozása, valamint az elmaradott térségek versenyképességének javítása. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a dokumentum egyik kulcsfogalma a versenyképesség, amely ágazati és területi tartalommal is rendelkezik. Megállapítható továbbá, hogy *a 218/2009-es kormányrendelet a tervezési dokumentumok tartalmáról egy-egy koncepció esetében szükségesnek tartja a térség gazdaságának versenyképességét befolyásoló tényezők számbavételét*, valamint a területi tervek esetében a javaslatok területi hatásvizsgálatánál a térség versenyképességére gyakorolt hatások feltárását. A hivatkozott dokumentumok esetében probléma, hogy a gazdasági fejlettséget, fejlődést, avagy növekedést gyakorta csak helyettesítik a versenyképesség kifejezéssel, annak tudományos háttere nélkül, tehát a gyakorlatban nem válik el egyértelműen a két kifejezés.

3.2. *A területi kohézió*

Sokan, sok megközelítésből foglalkoztak a területi kohézióval, hiszen fontos szerepet tölt be az európai regionális tudományi életben. *Többféle, részben egymást átfedő, részben különböző szemlélet nyomonkövethető*, több kutató markánsan foglalt állást abban a kérdésben, hogy ő mit tekint területi kohéziónak, és milyen dimenziói vannak a jelenségnek.

Andreas Faludi (2007) például a területi kohézió francia gyökereit tárta fel, és rendkívül sokatmondóan fogalmaz ezzel kapcsolatban: *(francia) óbor új üvegekben*, vagyis a területi kohézió valójában ugyanazt jelenti, ahogy már korábban is használtuk. Felfogásában a területi kohézió az alábbi négy dimenzióból áll: versenyképesség, fenntartható fejlődés, helyi lehetőségek kihasználása és területi kormányzás.

Meghatározó a téma kapcsán *Roberto Camagni* (2007) véleménye is, aki szerint, ha a területi kohézió fogalmát a gazdasági és társadalmi kohézióhoz illesztjük, akkor az *szükségszerűen a fenntarthatóság kérdéséhez is kapcsolódik*. A téma jele-

sebb szakértői közé tartozik még Kai Böhme és Erik Gløersen (2011), akik a területi kohézió hat dimenziójáról értekeztek (intelligens növekedés egy versenyképes és policentrikus Európában, széleskörű, kiegyensúlyozott fejlődés és méltányos hozzáférés a szolgáltatásokhoz, területi sokszínűség és a helyi fejlődési lehetőségek fontossága, földrajzi sajátosságok, környezeti dimenzió és fenntartható fejlődés, kormányzás, politikák koordinációja és területi hatások). Megjegyzendő, hogy online felmérésük alapján leginkább a kiegyensúlyozott fejlődés köthető a területi kohézióhoz.

A területi kohézióval összefüggésben tudományos kritikák is megfogalmazódtak. Egyrészt a területi kohézió elfogadott a különböző fejlesztési célokban és dokumentumokban, azonban nincs általános meghatározása, hiányzik a jelenség világos értelmezése. Mások úgy látják, hogy a társadalmi és gazdasági kohézióhoz képest kevés hozzáadott értékkel bír.

A közösségi regionális (kohéziós) politika oldaláról elmondható, hogy a fogalom a Lisszaboni Szerződésben (is) megjelenik, azonban egy módosítás után került be a szövegbe, ti. a gazdasági és társadalmi kohézió kiegészült a területi jelzővel, amelyektől el nem választhatóvá vált. A jelenség uniós súlyát mutatja, hogy háromévente kohéziós jelentés jelenik meg az Európai Bizottság gondozásában. A dokumentumokban a területi kohézió sokféle tartalmi közelítése lelhető fel (Szabó 2013). A Zöld Könyv a területi kohézióról csak fogódzkodókat nyújt, illetve lehetséges dimenziókat sugall a jelenség értelmezéséhez, továbbá nyilvános szakmai vitára bocsátotta a jelenség értelmezését (CEC 2008). A reakciókat a „Hatodik helyzetjelentés a gazdasági és társadalmi kohézióról” című jelentésben összegezték (EC 2014b). Ezen kívül több hivatalos anyag ismert, amelyek érintik a kérdéskört (ESDP, Barca jelentés, Területi Agenda, ESPON anyagok stb.). Elmondható, hogy az Európai Unió szakpolitikai köreiből a területi kohézió egyre nagyobb teret kapott, kulcsfogalommá vált, de hiányzik a fogalom egyértelmű meghatározása.

Magyarországon – habár érintőlegesen, mégis – több szerző foglalkozott a területi kohézióval, leginkább a területi különbségek csökkentésének dimenzióját említve (pl. Kengyel 2008, Illés 2009, Lóránd 2010, Rechnitzer–Smahó 2011). Sajnos, a nemzetközi irodalom becsatornázása – egy-két kivételtől eltekintve (pl. Pálné 2012, Szabó 2013, 2015) – elmaradt. Érdemes megemlíteni, hogy a jelenség területi egyensúly elnevezés alatt alaposabban is kidolgozásra került Bartke (1995) jóvoltából. Hazánkban a területi kohézió a kellő elméleti mélységben nem került feltárássra – leginkább a területi konvergenciához kapcsolják –, valamint a módszertan adaptálásának hiányában a konkrét kutatások sem jelentek meg.

A területi kohézió eklatáns példája annak, hogy a szakpolitika igényli a jelenség értelmezését, még akkor is, ha a tudomány „nem lép”. A hazai területfejlesztés nem kerülhette meg a fogalom alaposabb értelmezését, a témakörben több munka is napvilágot látott.

Az 1996. évi XXI. törvény és a 2005. évi Országos Területfejlesztési Koncepció még a rokonfogalomként értelmezhető területi, térszerkezeti harmóniáról ír, de a

minisztériumi szinten megfogalmazott magyar álláspont az EU Zöld könyvéről már a területi kohézióról. Ezt követően napvilágot látott az „Egységes szerkezetbe foglalt területi kohéziós útmutató”, valamint a „Kézikönyv a területi kohézióról” c. kiadvány az NFGM és a VÁTI gondozásában, amely szerint a területi kohézió európai és hazai értelmezése nem azonos az elmaradott térségek felzárkóztatásával, illetve: „A területi kohézió egy olyan cél, melynek eredménye a harmonikus, kiegyenlített társadalmi, gazdasági, környezeti, területi fejlődés. ... Ösztönzi a területek belső erőforrásainak feltárását, valamint a versenyképesség feltételeinek kialakítását és fenntartását. ... nem merül ki az elmaradott térségek felzárkóztatásában, és nem azonosítható kizárólag a regionális politikával sem.” (NFGM–VÁTI 2009, 5).

A szakpolitika olvasatában a területi kohézió szempontjai a közszféra minden döntéshozatali szintjén, a fejlesztési programokban és a projektekben egyaránt érvényesítendőek. Lényeges, hogy a területi kohézió, mint horizontális szempont beépült az operatív programokba és az akciótervekbe is. A fogalmat az Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptióban (OFTK) több ízben említik, valamint területfejlesztési tartalmú kormányrendeletekben is felbukkan a kifejezés. Végezetül érdemes megemlíteni, hogy a Nemzeti Fejlesztési Ügynökség az uniós források hatásait a területi kohézió szempontjából is értékelte (lásd bővebben Németh–Balás 2013). Összességében megállapíthatjuk, hogy *a területi kohézió a hazai területpolitika egyik fontos része lett, annak érdemi hazai tudományos megalapozása nélkül.*

3.3. A területi tőke

A tőke és a térbeliség összekapcsolódása nem teljesen új jelenség a területi tudományokban, *a tőke alternatív formái (humán tőke, társadalmi tőke stb.) iránt komolyabb tudományos érdeklődés tapasztalható* az elmúlt években (Stimson et al. 2006, McCann 2013). A tőke fogalmának szüntelen formálódása új lendületet vett, megszületett a területi tőke (*territorial capital*) kifejezés.

A régiók belső adottságainak optimálisabb kihasználásának problémájára adott alternatív fejlődési irányt az OECD *Territorial Outlook* c. kitekintése (OECD 2001); lényegében ez a dolgozat vezette be a területi tőke kifejezést. A dokumentum megállapításaira építve 2005-ben az Európai Bizottság megfogalmazta, hogy „*minden régió egyedi területi tőkével rendelkezik, amely alapvetően különbözik más régiók területi tőkéjétől, és bizonyos beruházások a tér egy pontján magasabb megtérülést tesznek lehetővé, mint a tér bármely más pontján, mert jobban illeszkednek a területhez, hatékonyabban hasznosítják annak eszközeit, lehetőségeit*” (OECD 2001, 15–16. o., EC 2005, 1. o., Camagni 2008, 36. o.). A témakört megalapozó munkákban, a nem túlságosan szabatos meghatározáson kívül *fellelhetők a területi tőke alkotóelemei is*. A rendszerezés lényegében egy adott terület speciális, egyedi adottságokra épülő erőforráskészletének lajstroma, a területi potenciálok felsorolása és bizonyos szempontok szerinti újabb megközelítésű szisztematizálása.

Míg *a nemzetközi kutatásokban a területi tőke vizsgálata többnyire dinamikus volt* az elmúlt években – elsősorban Olaszországban (Camagni–Capello 2013, újab-

ban Capello 2016) –, addig *hazánkban még nem terjedt el a területi tőke lehetséges helyi viszonyokhoz és területi folyamatokhoz illesztett világos és sikeres adaptálása*. Megállapítható ugyanakkor az utóbbi néhány évben több kutatót is foglalkoztattak a területi tőke hazai vonatkozásai (Tóth 2010, 2011, 2013, Rechnitzer–Smahó 2011, Lengyel 2012b, Jóna 2013, Bodor–Grünhut 2014), illetve néhány definíciós kísérlet is fellelhető.

Rechnitzer és Smahó (2011, 25. o.) olvasatában a területi tőke elemei olyan *hely- és térségspecifikus adottságok összességéből tevődnek össze*, amely „túllépnek a fejlődésvizsgálatoknál tradicionálisan alkalmazott regionális gazdaságtani felfogásokon, egyben arra orientálják a fejlesztéspolitikát, hogy annak fókuszába a lokális értékek kerüljenek”. Tóth (2013, 16. o.) szerint „a területi tőke egy térség anyagi (megfogható) és nem anyagi (nem megfogható) tényezőinek és jellemzőinek leírására szolgáló lehetséges megközelítés, a helyi erőforrások együttese, amelynek nagysága, összetétele és hasznosíthatósága régióként eltérő. *A területi tőke terület- vagy helyspecifikus erőforrás-portfólióra utal, a területrendszer sajátja, valamint lehetséges eszköz arra, hogy összetevőit értékes cselekedetekre válthassuk*”. Egy továbbgondolt meghatározás alapján azt is mondhatjuk, hogy *a területi tőke egy terület esetében a gazdasági értéktermeléshez kapcsolódó (benne résztvevő, avagy arra ható), anyagi és nem anyagi, köz-, vegyes vagy magántulajdoni formában lévő, általában a különböző tőkefajták körébe sorolható, a térbeli együttességből eredően egymással különböző kombinációkat alkotni képes endogén tényezők összessége*.

Különösen érdekes *a területi tőke összevetése néhány területi szakszóval*, amelyek közül elsődlegesen a területi tényezők, a területi adottságok, a területi erőforrás(ok) és a területi potenciál jöhetnek szóba. A *területi tényezők* köre tág, a társadalmi értékítélet szempontjából pozitív és negatív elemeket tartalmaznak, így a területi tőke ennek csak egy része. Hasonlóan tágabb, de az előzőnél szűkebb fogalmat jelent a *területi adottság*, amely inkább pozitív tartalmú, azaz nem „valaminek a hiánya”, hanem „valaminek a léte” hangsúlyos. Ennél is szorosabb értelmű az *erőforrás*, ez viszont már nem teljesen fedi le a területi tőkét, mivel előbbihez olyan tényezőket is sorolunk, amelyek között lehetnek nem hasznosítottak, ugyanakkor a területi tőke tényezői aktívak. Mendöl (1936) például *helyi és helyzeti energiákról* értekezett, a természet- és gazdaságföldrajzi tényeken alapuló felosztása (Mendöl 1963) azonban felületesen jelenik meg a területi tőke alkotóelemeinek felsorolásakor. Az OECD (2001) meghatározása a *területi potenciált* a területi tőke szinonimájaként veszi, amivel nem értünk egyet, hiszen a területi tőke kapcsán aktív, a gazdasági értéktermeléshez kötődő potenciálról beszélünk.

Lényeges dilemma továbbá a területi tőke, illetve a *területi fejlettség és fejlődés* viszonyának meghatározása. E kifejezések mind komplexek, sokoldalúak, többdimenziós, többmutatós jelenségek. Felfogásunkban *a területi tőke „birtoklásának” és „aktivizálásának” eredménye a területi gazdasági fejlettség*. A sokoldalú tőketényezők, és azok magas értékei idézik elő ugyanis a magasabb gazdasági értéktermelést. Ez idővel együtt jár(hat) a fejlettséghez kötődő társadalmi jelenségek javulásá-

val is. Az összefüggés azonban nem lineáris, így mindenképpen célszerű megvizsgálni, hogy milyen összefüggés van a területi tőke birtoklása, aktivizálása és a fejlettség/fejlődés között. Feltételezhető, hogy bizonyos tőkeösszetevők pusztán jelenléte nem elégséges a gazdasági fejlődéshez.

A hazai területfejlesztés kapcsán megállapíthatjuk, hogy a *területfejlesztési törvény* területi állapotot, adottságokat, térségi erőforrásokat említ általánosságban. A 218/2009-es kormányrendelet szintén sajátosságokról és tényezőkről szól, illetőleg kiemeli a térségek (kiemelt térségek és megyék) koncepcióinak tartalmi követelményei kapcsán a terület társadalmi, gazdasági, környezeti helyzetét. A felsorolt tényezők egy része köthető a területi tőke tényezőihez, és az is tükröződik, hogy a rendelet készítői tisztában voltak az immateriális tényezők szerepével, valamint a téma kapcsolódó szakirodalmával is. A területfejlesztési dokumentumok *főként a területi tőke materiális tényezőit veszik számításba*, azonban ezeket más névvel illetik. Ennek oka a felhasználható indikátorok szűkebb köre és a területfejlesztés tradicionálisabb jellege.

3.4. A területi rugalmasság

A területi vagy regionális rugalmasság megközelítés körül élénk diskurzus bontakozott ki a területi tudományokban. A „*resilient region(s)*” és a „*regional (economic) resilience*” szókapcsolatok egyre gyakrabban jelennek meg tudományos publikációk és szakértői anyagok címében és szövegében, tudományos folyóiratok elnevezésében (pl. *Resilience* c. folyóirat), avagy különszámaiban, tudományos konferenciákra és szakmai workshopokra szóló felhívásokban, valamint intézmények, tanszékek, kutatócsoportok megnevezésében és tematikus témáiban. A témakör gyökerei ugyan az 1970-es évekre vezetnek vissza (Holling 1973), azonban mintegy húsz-harminc évvel később fogalmazódott meg, hogy *a természeti katasztrófáknak, avagy társadalmi megrázkódtatásoknak komoly gazdasági következményei lehetnek, továbbá a kedvezőtlen helyzet nem feltétlenül hat teljes országokra és a világ egészére, inkább az egyes államok bizonyos térségein, városain belül öltenek nagyobb mértéket*. Az utóbbi években számos példa illusztrálta ezt (pl. a Katrina hurrikán, az indonéziai szökőár, a fukushimai atombaleset, avagy a 2008-ban kezdődött pénzügyi válság térségenként eltérő hatásai). A fenti megállapítások elméleti kutatások és empirikus elemzések sorozatát indította útjára a nemzetközi tudományos életben (pl. Christopherson et al. 2010, Simmie–Martin 2010, Müller 2011, Martin 2012, ESPON 2014).

Magyarországon, a témakör feldolgozása és a megállapítások szerényebb mértékű adaptálása már nyomozható (Tóth 2012, Elekes 2013), habár a *resilience* kifejezés átültetése legalább három tekintetben okoz fejtörést. Egyrészt *nem alakult ki a szó megfelelő és konszenzusos magyar fordítása*, így továbbra is különféle lehetőségek merülnek fel: rugalmasság, alkalmazkodóképesség, ellenállóképesség, reakcióképesség. Úgy tűnik, hogy a rugalmasság kifejezés bizonyul egyelőre kompromisszumos megoldásnak, még képlékenyebbé téve a gazdaságtudományban haszná-

latos rugalmasságot; ti. a közgazdaságtanban a rugalmasság jelenthet érzékenységet (*elasticity*), valamint időbeni alkalmazkodást és „szabad érvényesülést” is (*flexibility*). Másrészt *nem tisztázott a kifejezés más fogalmakkal*, mint például az érzékenységgel vagy a sérülékenységgel (*vulnerability*) *való viszonya*. E téren alaposabb feltárásokat szükséges végezni. További dilemmaként merül fel, hogy *a témakör több tudományterület és kutatási téma* (evolúciós gazdaságföldrajz, evolúciós közgazdaságtan) *megállapításait szinkronizálja* (szintetizálja?) – ezek közül a legfontosabbak a komplex adaptív rendszerek elmélete, az általánosított darwinizmus, a pályafüggőség és az innovációs rendszerek elmélete –, azonban az egyszerű át-emelésen túl új és sajátos megfontolást és megállapítást nem tesz hozzá. Kifejezetten érdekesnek bizonyulhat ugyanakkor az egyes témák összeegyeztetése e témakörön belül.

A (regionális) rugalmasság értelmezése kapcsán *több meghatározás is ismert* a nemzetközi szakirodalomban, amelyek szemléletükben lényegében nem különböznek egymástól, inkább egy-egy elem kiragadásával, sajátos megfogalmazások nyomozhatók. Holling et al. (2004) szerint a rugalmasság egy rendszernek valamely krízis leküzdésére és megújítására való törekvéseként értelmezhető, abból a célból, hogy az adott rendszer megőrizze alapvető funkcióját, szerkezetét, identitását (*viszszatérés a kezdeti állapotba*). Hill et al. (2008) szerint a rugalmasság lényege abban érhető tetten, hogy egy rendszer milyen módon képesek kilábalni a krízishelyzetből egy új növekedési pályára való elmozdulás céljából (*új állapotban való stabilizálódás*). A téma egyik kiváló szakértője, Foster (2007) szerint – aki a témakör területi hatásaival is foglalkozik – a rugalmasság egy olyan folyamat, amelyben a megelőzés, a válaszadásra való felkészülés, a válaszadás és a gazdasági zavarokból való kilábalás fázisai egymásra épülnek. Wink (2014) tömören úgy summázta a rugalmasság lényegét, hogy az nem más, mint a zavarok elkerülésére és elhárítására való képesség. Végül, olvasatunkban – Tóth (2012) alapján – a *regionális rugalmasság nem az egyenletes gyarapodási-fejlődési folyamatok analízisével foglalkozik, mivel bizonyos időszakokban bármely térségben vagy régióban adódhatnak krízishelyzetek, vagy éppen felléphetnek nagy jelentőségű áttörések, amelyekre a legmegfelelőbb válaszokat szükséges adni*. Ebben az értelemben tehát nem csupán a kedvezőtlen helyzet kezelésével (praktikusan ellensúlyozásával, csillapításával) szükséges foglalkozni, hanem a pozitív tartalmú és jelentőségű paradigmaváltásokra is megfelelő választ szükséges adni. (Ez utóbbi megfontolás a nemzetközi szakirodalomból kimaradt.)

Kétségtelen, hogy a világgazdaság komoly gazdasági megrázkódtatáson ment keresztül a 2008-ban kezdődött pénzügyi válság után. A válság területi-térszerkezeti hatásai és következményei egyelőre feltáratlanok. Szinte teljes bizonyossággal állítható, hogy a régiók nem egyformán érintettek a pénzügyi válságban, hiszen országonként más a makrogazdasági környezet, továbbá eltér az egyes térségek fejlettség szintje, endogén erőforrásai és kapacitásai, valamint a térségi bázis nagysága is különböző, ennél fogva eltér az agglomerációs előnyök mértéke is. A témakörrel összefüggő legfontosabb közös tudományos és szakpolitikai feladat, hogy *az alsóbb*

területi szinteken megjelenő veszélyek és kockázatok természetét tanulmányozni kell, valamint szükséges feltárni, hogy egyes térségek és régiók miért képesek gyorsabban kilábalni a válságból, krízisből, mitől ellenállóbbak, alkalmazkodóbbak, mint mások.

4. Összegzés: az új szakkifejezések térnyerésének általános jellemzői

A fenti alpontokban egyesével vizsgáltuk meg a négy kifejezés főbb jellemzőit, jelen fejezetben a nemzetközi szakirodalom, az Európai Unió regionális (kohéziós) politika, a hazai tudományos élet, valamint a hazai területpolitika szempontjából együttesen összegezzük a főbb megállapításokat (1. táblázat).

A *nemzetközi szakirodalmi áttekintés* nagyfokú hasonlóságot mutat, némi időeltolódással: néhány nevesebb társadalomkutató megteremt egy új helyzetben egy új fogalmat, esetleg hozzá kapcsolódó módszertant, amelyről egyrészt megindul egyfajta szakmai diskurzus, amelyben egyre több neves területi kutatónak kell állást foglalnia, másrészt egyre több kutató kezd el alkalmazni a kutatásaiban, hivatkozva az elméleti alpmunkákra. Utóbbi esetben, visszacsatolások révén tovább erősödik a fogalom legitimációja. Ki kell emelni azonban, hogy *ezekben a kérdésekben közös érdeke van a szakmának*, hiszen az új kifejezésekre új kutatási pénzek, akár szakpolitikai megrendelések igényelhetők, míg egy éles kritika és a kifejezés negligálása nem hoz hasznot kitalálójának, alkalmazóinak és kritikusainak sem. E szakmai körnek ráadásul lételeme és létérdeke is a szakmai sokszínűség és vita, azonban nem mindig válik világossá, hogy mi is az új tartalom. Faludi (2009) ezt úgy fogalmazta meg, hogy a különböző fogalmak olyanok, mint a „viasz a kezünkben”: úgy tudjuk alakítani őket, hogy megfeleljenek céljainknak, és különböző kontextusokban különböző szavak akár ugyanazzal a jelentéssel bírnak. Ami további problémát jelent, hogy az eredeti cél, tartalom kezd elhomályosodni, és egyre több mindenre kezd megoldás lenni, egyre több dologhoz kezdik kapcsolni, így a végén akár hitelét is vesztheti a kifejezés.

Nemzetközileg e jelenség mögött van egy sajátos, gyakorlatias tudományszociológiai szempont is. *Az új fogalmakat bevezető, azokkal operáló kutatási programokban és publikációkban* – a „divatos” fogalmak címkéivel (s itt nem a valós újdonságokat tartalmazó irányzatokról van szó) – *a csekély tudományos újdonság is könnyebben eladhatóvá válik*. Ez a címkézés leginkább az empirikus vizsgálatok során lepleződik le. A fogalmak elméleti felvezetése, értelmezése még jellemzően hangsúlyozottan utal azok sajátos, új tartalmára, ellenben az empirikus tesztek, azok modellezési, információs háttere (a változókészlet, a többváltozós statisztikai eszköztár) gyakran alig különbözik korábbi más néven futó vizsgálatokétól. Így aztán az sem meglepő, hogy az eredmény – „az új fogalom térszerkezete” – alig különbözik a korábbiakétól (Nemes Nagy 2009). A kutatások idővel azonban kifutnak, illetve kifulladásra, és a szakma újabb témák, jelenségek és fogalmak felé fordul.

1. táblázat A négy szakkifejezés megjelenésének és adaptálásának főbb nemzetközi és hazai jellemzői, néhány példával illusztrálva

	Területi versenyképesség	Területi kohézió	Területi tőke	Területi rugalmasság
Nemzetközi tudomány	<i>Fókuszban a regionális és a városi versenyképesség</i> Porter (1990), Maskell et al. (1998), Begg (2002), Camagni (2002), Huggins (2003)	<i>Többféle dimenzió, régi elemek és új kombinációja</i> Camagni (2007), Faludi (2007), Scholich (2007), Böhme–Gløersen (2011)	<i>A fejlettség hagyományos és új elemeinek kombinálása</i> OECD (2001), Camagni (2008), Camagni–Capello (2013), Capello (2016)	<i>A válságból kilábalás szinonimája</i> regionális szinten Christopherson et al. (2010), Simmie–Martin (2010), Müller (2011), Martin (2012)
Hazai Tudomány	<i>Adaptáció, saját modellezés, mérés</i> Lengyel (2010), Lukovics (2006), Lukovics–Kovács (2008, 2011), Lengyel (2012a)	<i>Szerény adaptáció, tapasztalati kutatások hiánya</i> Kengyel (2008), Illés (2009), Lóránd (2010), Rechnitzer–Smahó (2011), Pálné(2012), Szabó (2013, 2015)	<i>Adaptáció, saját modellezés, mérés</i> Tóth (2010, 2011, 2013), Rechnitzer–Smahó (2011), Lengyel (2012b), Jóna (2013), Bodor–Grünhut (2014)	<i>Szerény adaptáció, érintőleges hivatkozások</i> Tóth (2012), Elekes (2013)
Az EU regionális (kohéziós) politikája	<i>Kulcsfogalom, használatban</i> Annoni–Dijkstra (2013), EC (2014a)	<i>Kulcsfogalom, ajánlásokkal</i> CEC (2008), EC (2014b)	<i>Rövid felfutás után gyors lecsengés</i> EC (2005)	<i>Nem használatos, megbízásos kutatás ismeretes</i> ESPON (2014)
Hazai területi politika	<i>Használatban, hangsúly a „versenyképtelenségen”</i> OFTK (2014)	<i>Kidolgozott, sajátos adaptáció, kialakult alkalmazás</i> NFGM–VÁTI (2009)	<i>Rokon fogalnak, döntően materiális tényezők</i> 218/2009. korm. rend.	<i>Nem jelenik meg</i>
Rokon fogalmak	Fejlettség (Nemes Nagy 2009); termelékenység (Lengyel 2010); sikeresség, prosperitás (Enyedi 1997)	Területi egyensúly (Bartke 1995); harmonikus területrendszer (OTK 2005)	Helyi és helyzeti energiák (Mendöl 1936, 1963); endogén erőforrások, regionális potenciál, telepítési tényező, agglomerációs előnyök (Lengyel–Rechnitzer 2004)	<i>Fordítási nehézségek:</i> alkalmazkodóképesség, ellenállóképesség, reakcióképesség

Forrás: saját szerkesztés

Az Európai Unió kohéziós politikáját tekintve azt állapíthatjuk meg, hogy a négy vizsgált fogalomból kettő, a területi versenyképesség és a területi kohézió elfogadott szakfogalom abban is. Ennek hátterében az állhat, hogy mindkettő a regioná-

lis politika elmozdulását igazolhatja a kifejezetten felzárkóztató irányból (a konvergencia hangsúlyozása felől) a szélesebb körű beavatkozások felé, amelyek már az integráció fejlettebb térségeinek (is) kedveznek. A másik két kifejezés viszont visszamatol a hátrányos helyzet felé: a területi tőke a tartós elmaradottság okaira, a területi rugalmasság pedig a lehetséges depresszióra és az arra adott válaszokra. Az ilyen fogalmak értelmezése az Európai Unió intézményi berkeiben nem tekinthető lezárt folyamatnak, inkább egy diskurzushoz hasonlít, amelyben a különböző tagországok, régiók, uniós intézmények szereplői saját érdekeiknek megfelelő dimenziókat hangsúlyoznak. A fogalmak értelmezésében tetten érhető eltérések érdek- és értékválasztási különbségeket jeleznek. Faludi (2007) ennek kapcsán azt emeli ki, hogy az eltérő törekvések és értelmezések a „területi tervezés” különböző nemzeti értelmezéséből és gyakorlatából erednek.

A hazai tudományos élet képviselői a négy vizsgált szakkifejezést meghonosították szakmai berkei(n)kben. Különbségek azonban adódnak, mert míg a versenyképesség alaposan kutatott téma lett és a területi tőke esetében is a vizsgálatok egyre intenzívebb kibontakozását láthatjuk, addig a területi kohézió nem mozgatta meg a hazai területi szakma fantáziáját, a területi rugalmasság pedig igazából még egy „út-elágazásánál” tart. Kérdés, hogy befut-e mint az előbbi kettő, avagy nem lesz sikeres, mint az utóbbi. A hazai területi szakmai kör rendkívül kibővült és egyre bővül, így egyre több kutató (kezdő és haladó) vág bele újabb és újabb területi témákba; ez idővel igényli, és feltehetőleg meghozza ezen és újabb jelenségek vizsgálatának elterjedését is. Mindezt erősíti a hazai fiatal területi kutatók szakmai, nyelvi felkészültsége, nemzetközi mobilitásának fokozódása, nyitottsága az újra.

A magyarországi területpolitikát tekintve azt állapíthatjuk meg, hogy a hazai tervezés egyrészt idővel reagál(t) az új áramlatokra, másrészt az EU regionális (kohéziós) politikájának változásainak is meg kell felelnie. Így a területi versenyképesség idővel meghonosodott, a területi kohézió értelmezésében és feldolgozásában pedig kifejezetten „elébe mentek” a hazai tudományos körnek. A területi tőkével még nem tudott igazán mit kezdeni a szakpolitika – főként az immateriális tényezőkkel –, a területi rugalmasság pedig egyelőre nem jelent meg. A hazai területpolitikára jellemző, hogy az új elemek bekerülése néha csak a pozícióban lévők szakmai tudásán és néha véletleneken múlik. Lényeges, hogy a területi szakma és a területpolitika alkalmanként külön utakon jár, míg előbbi képviselői esetenként belefeledkeznek a tudományos fejtegetésekbe, vagy akár olyan kutatásokba, amelyeknél nem látszik, hogy kinek is szól az üzenete, és mellőzik a gyakorlati hasznosítás gondolatát, addig a szakapparátusokban a szoros határidők és teljesítési kényszerek szorításában nem alapoznak eléggé tudományos munkákra, és nem vagy alig kommunikálnak a tudományos körökkel. A két fél együttműködése azonban, mint ahogy cikkünk is rámutatott, fontos és célszerű.

Felhasznált irodalom

1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről.
218/2009 (X.6.) kormányrendelet a területfejlesztési koncepció, a területfejlesztési program és a területrendezési terv tartalmi követelményeiről, valamint illeszkedésük, kidolgozásuk, egyeztetésük, elfogadásuk és közzétételük részletes szabályairól.
- Annoni, P. – Dijkstra, L. (2013): *EU Regional Competitiveness Index*. Joint Research Centre – DG for Regional and Urban Policy. Luxemburg.
- Baranyai N. – Baráth G. (2009): A várostérségek gazdasági és társadalmi versenyképességi rangsora. In Szirmai V. (szerk.): *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 191–201. o.
- Bartke I. (1995): *Területfejlesztés*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Begg, I. (2002): *Urban Competitiveness. Policies for Dynamic Cities*. The Policy Press, Bristol.
- Beluszky P. – Györi R. (2006): A magyar városhálózat funkcionális versenyképessége. In Horváth Gy. (szerk.): *Régiók és települések versenyképessége*. MTA RKK, Pécs, 236–293. o.
- Bodor Á. – Grünhut Z. (2014): Dilemmák a területi tőke modelljének alkalmazhatóságáról. A társadalmi tőke problémája Camagni elméletében. *Tér és Társadalom*, 28(3), 3–17. o.
- Böhme, K. – Gløersen, E. (2011): *Territorial Cohesion Storylines: Understanding a Policy Concept*. Spatial Foresight Briefing, Luxembourg.
- Camagni, R. (2002): On the Concept of Territorial Competitiveness: Sound or Misleading? *Urban Studies*, 39(13), 2395–2411. o.
- Camagni, R. (2007): The rationale for territorial cohesion and the place of Territorial Development Policies in the European Model of Society. In Faludi, A. (ed.): *Territorial Cohesion and the European Model of Society*. Lincoln Institute of Land Policy, Cambridge, 129–144. o.
- Camagni, R. (2008): Regional Competitiveness: Towards a Concept of Territorial Capital. In Capello, R. – Camagni, R. – Chizzolini, B. – Fratesi, U. (eds.): *Modelling Regional Scenarios for the Enlarged Europe. European Competitiveness and Global Strategies*. Springer, Berlin–Heidelberg, 33–46 o.
- Camagni, R. – Capello, R. (2013): Regional Competitiveness and Territorial Capital: A Conceptual Approach and Empirical Evidence from the European Union. *Regional Studies*, 47(9), 1383–1402. o.
- Capello, R. (2016): *Regional Economics*. Routledge, Abingdon–London.
- Christopherson, S. – Michie, J. – Tyler, P. (2010): Regional resilience: theoretical and empirical perspectives. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 3–10. o.
- Commission of the European Communities (CEC) (2008): *Green Paper on Territorial Cohesion. Turning territorial diversity into strength. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Committee of the Regions and the European Economic and Social Committee*. Commission of the European Communities, Brussels.

- Dusek T. (2012): A kelet-közép-európai járműgyártási központok versenyképessége. In Rechnitzer J. – Smahó M. (szerk.): *Járműipar és regionális versenyképesség. Nyugat- és Közép-Dunántúl a kelet-közép-európai térségben*. Universitas Győr Nonprofit Kft, Győr, 262–293. o.
- Elekes Z. (2013): Evolúciós gazdaságföldrajz és intézményi koevolúció. In Lukovics M. – Savanya P. (szerk.): *Új hangsúlyok a területi fejlődésben*. JATEPress, Szeged, 13–24. o.
- Enyedi Gy. (1997): A sikeres város. *Tér és Társadalom*, 11(4), 1–7. o.
- ESPON (2014): *Economic Drisis: Resilience of Regions*. Final Report. Applied Research 2013/124/2012. ESPON – Cardiff University.
- European Commission (EC) (2005): *The Territorial State and Perspectives of the European Union. Towards a Stronger European Territorial Cohesion in the Light of the Lisbon and Gothenburg Ambitions. A Background Document for the Territorial Agenda of the European Union*. European Commission, Luxembourg.
- European Commission (EC) (2014a): *Member States' Competitiveness Report 2014: Reindustrialising Europe*. European Commission, Luxembourg.
- European Commission (EC) (2014b): *Investment for jobs and growth. Promoting development and good governance in EU regions and cities. Sixth report on economic, social and territorial cohesion*. European Commission, Brussels.
- Faludi, A. (2007): From European Spatial Development to Territorial Cohesion Policy. *Regional Studies*, 40(6), 667–678. o.
- Faludi, A. (2009): *Territorial cohesion under the looking glass: synthesis paper about the history of the concept and policy background to territorial cohesion*. European Commission, Regional Policy, Inforegio.
- Foster, K. (2007): *A Case Study Approach to Understand Regional Resilience*. IURD Working Paper 08. University of California, Berkeley.
- Hill, E. W. – Wial, H. – Wolman, H. (2008): *Exploring Regional Economic Resilience*. IURD Working Paper 04. University of California, Berkeley.
- Holling, C. S. (1973): Resilience and Stability of Ecological Systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1–23. o.
- Holling, C.S. – Walker, B. – Carpenter, S. R. – Kinzig, A. (2004): Resilience, Adaptability and Transformability in Socioecological Systems. *Ecology and Society*, 9, 2, Art. 5.
- Huggins, R. (2003): Creating a UK Competitiveness Index: Regional and Local Benchmarking. *Regional Studies*, 37(1), 89–96. o.
- Illés I. (2009): A „területi kohézió” szerepe az EU és a tagországok politikájában. In Kocziszky Gy. (szerk.): *VII. Nemzetközi konferencia*. Miskolci Egyetem, Miskolc, 214–223. o.
- Jóna Gy. (2013): A területi töke fogalmi megközelítései. *Tér és Társadalom*, 27(1), 30–51. o.
- Kengyel Á. (2008): *Kohézió és finanszírozás. Az Európai Unió regionális politikája és költségvetése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lengyel I. (2010): *Regionális gazdaságfejlesztés. Versenyképesség, klaszterek és alulról szerveződő stratégiák*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Lengyel I. (2012a): A kelet-közép-európai országok régióinak versenyképessége. In Rechnitzer J. – Smahó M. (szerk.): *Járműipar és regionális versenyképesség. Nyugat- és Közép-Dunántúl a kelet-közép-európai térségben*. Universitas Győr Nonprofit Kft, Győr, 191–229. o.
- Lengyel I. (2012b): Regionális növekedés, fejlődés, területi tőke és versenyképesség. In Bajmócy Z. – Lengyel I. – Málovics Gy. (szerk.): *Regionális innovációs képesség, versenyképesség és fenntarthatóság*. JATEPress, Szeged, 151–174. o.
- Lengyel I. – Rechnitzer J. (2004): *Regionális gazdaságtan*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Lóránd B. (2010): Az Európai Unió kohéziós politikájának értékelése. *Európai Tükör*, 15(4), 54–66. o.
- Lukovics M. (2006): A magyar megyék és a főváros versenyképességének empirikus vizsgálata. *Területi Statisztika*, 46(2), 148–166. o.
- Lukovics M. – Kovács P. (2008): Eljárás a területi versenyképesség mérésére. *Területi Statisztika*, 48(3), 245–263. o.
- Lukovics M. – Kovács P. (2011): A magyar kistérségek versenyképessége. *Területi Statisztika*, 51(1), 52–71. o.
- Martin, R. (2012): Regional Economic Resilience, Hysteresis and Recessionary Shocks. *Journal of Economic Geography*, 12(1), 1–32. o.
- Maskell, P. – Eskelinen, H. – Vatne, E. – Malmberg, A. – Hannibalsson, I. (1998): *Competitiveness, Localised Learning and Regional Development*. Routledge, London.
- McCann, P. (2013): *Modern Urban and Regional Economics*. Oxford University Press, Oxford.
- Mendöl T. (1936): A helyzeti energiák és egyéb tényezők szerepe városaink valódi nagyságában és jellegében. *Földrajzi Közlemények*, 64(6–7), 98–108. o.
- Mendöl T. (1963): *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Müller, B. (2011): *Urban Regional Resilience: How do Cities and Regions Deal with Change?* Springer, Dordrecht–Heidelberg–New York–London.
- Nemes Nagy J. (2004): Új kistérségek, új városok. Új versenyzők? *Regionális Tudományi Tanulmányok*, 9, 5–42. o.
- Nemes Nagy J. (2009): *Terek, helyek, régiók. A regionális tudomány alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh N. – Balás G. (szerk.) (2013): *Az EU-s támogatások területi kohézióra gyakorolt hatásainak értékelése*. Pannon Elemző, Budapest.
- Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium – VÁTI (NFGM – VÁTI) (2009): *Egységes szerkezetbe foglalt területi kohéziós útmutató*. NFGM–VÁTI, Budapest.
- OECD (2001): *Territorial Outlook*. OECD, Paris.
- OFTK (2014): *1/2014 (I.3) OGY határozat az Országos Területfejlesztési Konceptióról*.
- OTK (2005): *97/2005 (XII. 25) OGY határozat az Országos Területfejlesztési Konceptióról*.
- Pálné Kovács I. (2012): *Előtanulmány az EU-s támogatások területi kohézióra gyakorolt hatásainak értékeléséhez*. Zárójelentés. MTA KRTK RKI, Pécs.
- Porter, M. E. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. The Free Press, New York.

- Rechnitzer J. – Smahó M. (2011): *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Scholic, D. (ed.) (2007): *Territorial Cohesion*. Springer, Berlin.
- Simmie, J. – Martin, R. (2010): The economic resilience of regions: towards an evolutionary approach. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 27–43. o.
- Stimson, R. J. – Stough, R. R. – Roberts, B. H. (2006): *Regional Economic Development. Analysis and Planning Strategy*. Springer, Heidelberg.
- Szabó P. (2013): A területi kohézió erősítése a szakpolitikai dokumentumok és az elméleti irodalom tükrében. In Németh N. – Balás G. (szerk.): *Az EU-s támogatások területi kohézióra gyakorolt hatásainak értékelése*. Pannon Elemző, Budapest, 404–460. o.
- Szabó P. (2015): *Régió és térszerkezet az elmélettől a területpolitikáig*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Tóth B. I. (2010): Az immateriális és területi tőke összefüggései. *Tér és Társadalom*, 24(1), 65–81. o.
- Tóth B. I. (2011): A magyar középvárosok teljesítménye a területi tőke tükrében. *Területi Statisztika*, 51(5), 530–543. o.
- Tóth B. I. (2012): Regionális rugalmasság – rugalmas régiók. *Tér és Társadalom*, 26(2), 3–21. o.
- Tóth B. I. (2013): *A területi tőke szerepe a regionális- és városfejlődésben – Esettanulmány a hazai középvárosok példáján*. Doktori értekezés. Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar, Széchenyi István Gazdálkodás- és Szervezéstudományok Doktori Iskola, Sopron.
- Wink, R. (2014): Regional Economic Resilience: European Experiences and Policy Issues. *Raumforschung und Raumordnung*, 72(2), 85–91. o.